

В.А.Гриневич

ЧЕРВОНА АРМІЯ У ВІЙНАХ І ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТАХ 1939-1940 рр.: ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ, ІДЕОЛОГІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

У пострадянські часи історіографія початкового періоду Другої світової війни поповнилася рядом нових робіт, в яких на багатому архівному матеріалі досліджуються проблеми участі Червоної армії у війнах і воєнних конфліктах 1939-1940 рр.¹ У цих роботах автори ретельно проаналізували низку військових і військово-політичних аспектів сталінської агресії на захід, значну увагу приділили ролі у ній Червоної армії. В наслідок цього було спростовано ряд навіяних радянською історіографією міфем, приміром, про миролюбний оборонний характер радянської передвоєнної політики і пропаганди², про те, що Червона армія не мала напередодні війни з Німеччиною достатнього військового досвіду³ і т. ін.

Хоча в цілому можна констатувати значний прорив у дослідженні цієї проблематики, в ній ще залишається чимало нез'ясованих, суперечливих та спірних питань. Приміром, до числа останніх належить і питання про наукове визначення подій вересня 1939 р. на польсько-радянському прикордонні, які в радянській історіографії отримали назву „визвольного походу Червоної армії”. Якщо серед польських дослідників цей похід зазвичай оцінюється як “війна” та “агресія”⁴, то в сучасній

українській та російській історіографії існує певна невизначеність у поняттях. Скажімо, поряд з словосполученням “радянсько-польська війна”, “не проголошена війна” і т. ін., які дедалі більше використовуються фаховими істориками, деякі автори наполягають на доцільності вживання поняття “польсько-радянський збройний конфлікт”⁵.

Сутність даної проблеми, на думку автора, виходить за рамки простого з’ясування військової термінології, адже воно безпосередньо стосується питання про ступінь відповідальності СРСР за розв’язання Другої світової війни. Справді, радянська інвазія до Західної України у вигляді такого собі локального військового конфлікту, що його, мовляв, спровокувала гітлерівська агресія проти Польщі і викликана нею потреба забезпечення захисту своїх західних кордонів та місцевого українського і білоруського населення з одного боку, і запланована заздалегідь та узгоджена сталінським режимом зі своїм новим військово-політичним союзником – націонал-соціалістською Німеччиною – спільна військова кампанія проти Польщі, наслідком якої стала ліквідація цієї держави, та розв’язання Другої світової війни, це є зовсім різні речі. В даному конкретному випадку не стільки характер інтенсивності військових дій, їхні масштаби та суто військові характеристики (хоча і вони є достатніми) мають виступати вирішальними щодо визначення подій вересня 1939 р. Головним фактором, який характеризує цю подію як війну, є в кінцевому рахунку фактор геополітичний. Адже не може в наслідок місцевого, локального військового конфлікту зникнути з мапи світу ціла держава. (Принагідно зазначимо, що радянське керівництво уповні усвідомлювало роль у цьому Червоної армії. Як підкреслював у своєму донесення Сталіну і Ворошилову Начальник Політичного управління РСЧА Л.З.Мехліс: “Наш вступ виявився рішучим щодо повного розпаду польської армії”⁶). До того ж висвітлюючи події Вересневої радянсько-польської 1939 р. війни⁷ з точки зору “локального конфлікту”, ми фактично потрапляємо в тенета старої радянської концепції, яка подаючи сталінську агресивну і загарбницьку військову політику як миролюбну та оборонну, наголошувала на тому, що Друга світова війна для СРСР почалася фактично з нападу Німеччини 22 червня 1941 р.

Практично недослідженими залишаються і політичні настрої та соціальна психологія населення СРСР на початковому етапі Другої світової війни, якій автор приділяє певну увагу у цій розвідці, що написана на основі невідомих та маловідомих джерел.

Радянсько-польська (вереснева) війна стала прямим наслідком таємних домовленостей між СРСР і нацистською Німеччиною від 23 серпня 1939 р. щодо розподілу сфер впливу в Європі. Заздалегідь спланований сталінським керівництвом, неочікуваний для поляків напад Червоної армії, кількість задіяної в цій кампанії живої сили і техніки, обсяги військової мобілізації, велика площа театру воєнних дій (майже в 200 кв. км), нарешті тісна взаємодія з'єднань РСЧА з вермахтом відіграли принципову роль у деморалізації та остаточному розгромі польських збройних сил і падінні Польської держави. Отже, проголошена німецько-польська і неоголошена радянсько-польська війни стали складовими єдиного процесу “четвертого розподілу Польщі” та початку Другої світової війни.

Підготовка СРСР до війни з Польщею розпочалася у формі прихованої військової мобілізації. Вже 3 вересня 1939 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило таємне рішення щодо продовження на місяць строку служби червоноармійців і молодших командирів, які підлягали демобілізації, внаслідок чого в РСЧА було затримано понад 310 тис. чоловік⁸. З 7 вересня 1939 р. під виглядом Великих учбових зборів розпочався призов 2,6 млн. запасників 7-ми військових округів, у тому числі двох, розташованих на українському терені – КОВО і ХВО⁹. Через десять днів після початку зборів було сформовано 98 стрілецьких, 14 кавалерійських дивізій, 27 танкових бригад і 24 артполки Резерву Головного командування. З цієї загальної кількості 41 стрілецька, 13 кавалерійських дивізій, 17 танкових бригад і 9 артполків надалі увійшли до складу Білоруського і Українського фронтів, управління яких були утворені й розгорнуті 11 вересня 1939 р. на базі БОВО і КОВО¹⁰.

Сигнал до переростання учбових зборів у воєнну кампанію проти Польщі було дано директивою наркома оборони СРСР маршала К.Ворошилова № 16634 від 14 вересня 1939 р.¹¹ 17 вересня 1939 р. о п'ятій годині ранку два великих угруповання радянських військ (сім армій, одна кінно-механізована група, 617 588 чоловік, 4954 гармат і мінометів, 4733 танків, 3298 літаків) перетнули польський кордон, склавши потому Український і Білоруський фронти. До бойових дій була залучена також і Дніпровська воєнна флотилія¹². Чисельність радянських військ у Польщі швидко нарощувалася, і вже на початку жовтня 1939 р. у складі двох фронтів нараховувалося 2 421 300 чоловік. Вони були об'єднані у 60 стрілецьких, 13 кавалерійських дивізій, 18

танкових бригад. На озброєнні радянських військ у цей час було 5467 середніх і важких гармат, 6096 танків і 3 727 літаків¹³.

Потужним угрупованням Червоної армії у Східній Польщі протистояли лише частини КОП (Корпусу охорони прикордоння), а також кілька міцних укріплених районів на Волині, в Галичині та на Поліссі. Загалом на 17 вересня 1939 р. на східних землях польські збройні сили нараховували 370 000 чоловік (80% з них склали погано озброєні та ненавчені резервісти) при 540 гарматах і 70 танках¹⁴.

На західнобілоруських землях наступ здійснював Білоруський фронт, який нараховував 378 610 чоловік (командуючий – командарм 2-го рангу М.П.Ковальов)¹⁵. Запеклі бої розгорнулися в перші дні війни під Вільно, де 10-тисячний гарнізон поляків тримався з 17 до середини 18 вересня, а також в районі Гродно, оборона якого тривала з 20 по 22 вересня. Поляки відбили декілька потужних радянських атак, і вели вуличні бої, застосовуючи пляшки із запальною сумішшю. Частини Червоної армії втратили у боях за місто 47 чоловік вбитими та 156 пораненими, а також біля 20 танків та бронемашин¹⁶. Бої на білоруському напрямі, поступово загасаючи, тривали до 30 вересня.

До складу Українського фронту (командуючий – командарм 1-го рангу С.К.Тимошенко, начальник штабу – комдив М.Ф.Ватутін, члени Військової Ради – корпусний комісар В.П.Борисов і перший секретар ЦК КП(б)У М.С.Хрущов) увійшли три армійські групи, що нараховували 238 978 чол.¹⁷ Найбільш широким фронтом у 230 кілометрів наступала Шепетівська, Північна група (надалі 5-а армія, командуючий – комдив І.Г.Советніков), яка включала 15-й і 8-й стрілецькі корпуси. Своїм лівим флангом група 18 вересня здобула м.Рівне і насувалася у напрямі Володимир-Волинського, а правим – вела наступ на м.Ковель. Тут, у лісах на Волині, де концентрувалися та проводили переформування розшматовані німецькими військами відступаючі польські частини, Червона Армія в період з 20 до 22 вересня зустріла супротив поляків у районі Сарн, Ковеля, Боровичів. Проте після певної затримки радянські війська поновили наступ і, зламавши оборону поляків на річці Західний Буг поблизу Холма (Хелму), 25 вересня взяли стародавнє місто, а 30 вийшли в етнічні польські регіони Речі Посполитої. Військами цієї групи, згідно з повідомленнями, було захоплено в полон 190,5 тисяч польських вояків¹⁸.

На південь від Північної групи, по центру Українського фронту, на ділянці майже 90 кілометрів вела наступ Волочиська, Східна

група (надалі 6-а армія, командуючий – комкор Ф.І.Голіков). Вона складалася з 17-го стрілецького і 2-го кавалерійського корпусів (2 стрілецькі, 3 кавалерійські дивізії і 3 танкові бригади). В ніч з 17 на 18 вересня її війська взяли Тернопіль, впродовж 18-19 вересня – Єзерну, Сокаль, Броди, Бібрку, Рогатин, і 19 вересня підійшли до Львова. Тут, біля стін стародавньої галицької столиці радянські війська зустрілись з частинами вермахту, які вже впродовж майже тижня блокували в місті 15-ти тисячний польський гарнізон на чолі з генералом В.Лянгером. Внаслідок переговорів між радянським і німецьким командуванням німці відійшли з цього району. Червона армія здійснила декілька невдалих спроб здобути Львів. 22 вересня 1939 р. після переговорів з радянським командуванням львівський гарнізон погодився капітулювати на почесних умовах, які, втім, не було виконано. З 25 вересня 1939 р. 6-а армія Українського фронту продовжувала просуватися на захід, 28 вересня вона досягла річки Сян на відтинку між Білгораєм та Перемишлем.

До Кам'янець-Подільської, Південної групи (надалі 12-ї армії, командуючий – командарм 2-го рангу І.В.Тюленев) входили 4-й і 5-й кавалерійські, 25-й танковий, 31-й стрілецький корпуси, 23-я та 26-а танкові бригади. Ця найбільш мобільна і потужна група радянських військ наступала на фронті 110 кілометрів із середньою швидкістю 60-90 кілометрів на добу. На першому етапі операції, 17-20 вересня 1939 р. вона здобула 18 вересня Коломию, 19 вересня - вела бої біля Галича і оволоділа м.Станіслав, після чого дійшла до річки Стрий, де зустрілася з німецькими військами. На другому етапі операції ця група просунулася до річки Сян з тим, щоб перекрити державні кордони Польщі з Румунією та Угорщиною для відступаючих польських військ, а також розпочала прийом від командування вермахту захоплених німцями до цього часу українських міст. 22 вересня Червоній армії було передано м.Стрий, 24 вересня – м.Дрогобич. 12-й армії довелося також надалі вести бойові дії з окремими польськими загонами, які намагалися пробитися із захоплених радянськими і німецькими військами територій Польщі до рятівних кордонів Румунії та Угорщини. Ці операції Червона армія також нерідко проводила у взаємодії з частинами вермахту. Наприклад, 27-28 вересня 1939 р. в районі Журавинець радянські війська спільно з німцями розбили 4-х тисячну кінну групу (5-6 кавалерійських полків) польських військ під орудою генералів Андерса та Плісовського, що саме намагалася перейти кордон з

Угорщиною. Під час цього бою обидва генерали потрапили до радянського полону разом із 750 солдатами і 35 офіцерами. До 500 поляків загинуло¹⁹. В цілому ж, у полон до 12-ї армії генерала І.Тюленєва потрапило біля 81,5 тисяч польських вояків. Втрати радянської армії склали 39 убитими і 118 пораненими²⁰. Загальні втрати поляків у ході радянсько-польської війни нараховували 3,5 тисяч убитими і 20 тисяч чоловік пораненими²¹. Назагал понад 452 тис. польських вояків опинилися в радянському полоні. Переважна більшість із них була розпущена переможцями по домівках, проте в таборах НКВС залишилося 125,4 тис. чол.²²

У польській кампанії Червона армія здобула певний військовий досвід. Приміром, це стосувалося здійснення швидких переходів значними силами, оточень та ліквідацій значних угруповань противника (“котли” в районі Чорткова, Галича, Станіславу, в урочищі Журавинці, тощо). Це стосувалося також досвіду успішного подолання укріплених районів противника, як це було в районі Барановичів і Сарн.

Водночас в ході бойових дій виявилися серйозні хиби в керівництві та підготовці РСЧА. Зокрема, організація штабної роботи не забезпечувала сталого управління: швидке просування військ частин і з’єднань, часта зміна дислокації командних пунктів постійно призводила до переривання зв’язку в ланках від полку до фронту.

Відсутність належної взаємодії між різними родами військ, зокрема між повітряними і наземними призводила до взаємних обстрілів авіацією власних колон військ на що останні також відповідали вогнем. Ставалося, що переплутавши своїх з поляками “сталінські соколи” поливали свинцем нажаханих червоноармійців. Так, 17 вересня радянські льотчики обстріляли колону 8 стрілецького корпусу, внаслідок чого було поранено 5 чоловік²³. А 18 вересня колона 60 стрілецької дивізії, відкрила вогонь по радянському літаку, сплутавши його з ворожим. Пілот –старший лейтенанта отримав два поранення²⁴. Передусім перепадало літакам розвідки і зв’язку, яких, приміром, лише в Південній групі у перші дні кампанії було збито і пошкоджено аж 6 машин²⁵. Тож, мабуть своїми ж було збито більше радянських літаків, ніж це вдалося полякам. Авіація на загал не дуже відзначилася у цій кампанії. Крім об’єктивних причин – внаслідок практично повної відсутності авіації супротивника і швидкоплинному характері війни - в її масштабному використанні просто не виявилось потреби. Однак все ж був доволі помітним низький рівень підготовки

пілотів. Приміром, вже у перший день радянського наступу 17 вересня на Білоруському фронті внаслідок втрати орієнтації і відсутності пального літак СБ 18-го авіаполку був змушений сісти на території противника. Перед вимушеною посадкою льотчик Говоров не вдало пілотував літак через що при різкому пікіруванні було викинуто з кабіни без парашута стрілка радиста Шандурова, який загинув. Екіпаж у складі льотчика Говорова і штурмана Єремена, згідно показань селян, „маючи кулемети і особисту зброю ганебно здався в полон місцевому поміщику”. З приходом Червоної армії до Вільно їх було звільнено з польської в'язниці, після чого Говорова відразу арештували²⁶.

Радянські військові документи цього періоду рясніли повідомленнями про низьку ефективність ведення бойових дій, чисельні випадки паніки і дезорганізації в частинах Червоної армії, які нерідко призводили до перестрілок між своїми піхотними, кавалерійськими і навіть танковими частинами. Це пояснювалось крім вищезазначених причин ще й в цілому слабкою підготовкою особового складу частин та з'єднань Червоної армії (значну частину яких складали запасники), а також незадовільним керівництвом військами з боку командними кадрами, що було прямим наслідком “Великої чистки”.

Тут давався взнаки ще й психологічний фактор. Хоча радянські війська просувалися в цілому не зустрічаючи значний спротив поляків, нервові напруження було надзвичайним. Варте комусь було випадково вистрілити, відразу здійснювалася страшенна стрілянина. Так, скажімо, випадковий постріл здійснений політруком Антоновим з 23 кавалерійської дивізії, якому вдалося що дивізію оточено поляками, призвів до перестрілки між своїми у якій загинуло двоє і поранено троє чоловік²⁷. Певні підстави для нервування безумовно були. Військові частини Червоної армії, що рушили колонами уздовж доріг зазвичай розтягувалися і відривалися від штабів, втрачали зв'язок між собою і погано орієнтувалися де вони знаходяться і що відбувається довкола. В ці інтервали, чи то порожні міста між ними просочувалися подекуди польські партизанські загони і своєю появою і обстрілами вчиняли у військах паніку. Так, на Українському фронті 19 вересня через неузгодженість дій між підрозділами 10-ї, 52-ї, 64-ї і 87-ї стрілецької дивізії Червоної армії між ними відбувся справжній бій, в якому загинуло 12 і було поранено 25 чоловік²⁸. Цього ж дня в наслідок панічної стрілянини, що

здійнялася в 96 стрілецькому полку, було вбито 13 і поранено 27 чоловік²⁹.

Ще один типовий приклад. При здобутті радянцями м. Ходорова, поляки певний час тримали оборону в районі цукрового заводу. Не в силах здолати цей опір, командування 148 кавалерійського полку запросило підкріплення. Штаб 34 кавалерійської дивізії надіслав їм 5 танків. Проте поки танки прибули на місце бою, поляки вже відійшли, а радянські кавалеристи наштовхнувшись на дорозі на танки прийняли їх за ворожі і обстріляли. В ході бою, що стався в ніч з 20-21 вересня загинув червоноармієць, двоє танкістів, а також було знищено гармату і пошкоджено танк³⁰.

Особливо не передбачуваними і небезпечними були панічні перестрілки, що здійснювалися у містах щойно зайнятих Червоною армією. Як тільки на місто сходила темрява, у когось обов'язково не витримували нерви і розпочиналася жахлива перепалка, причому ніхто не міг точно сказати по кому він стріляє. В Тернополі, після його захоплення 18 вересня радянськими військами, три дні поспіль не вщухала хаотична перестрілка з усіх видів зброї, в тому числі із застосуванням танків і важких гармат, що призвело до численних ушкоджень будинків і загибелі людей³¹. Подібне було в Рівному, Дубно, Чорткові, інших західноукраїнських містах.

Радянське військове командування намагалося якимось боротися з цим явищем, видаючи накази і директиви (директива Політуправління Українського фронту від 22 вересня 1939р. про боротьбу з панікерами, про забезпечення охорони тилів, мостів, переправ, про налагодження зв'язку між командирами і їхніми підрозділами³²), проте як свідчать документи, такий стан військ існував практично до припинення бойових дій. Не випадково, що майже 20% втрат під час радянсько-польської війни Червона армія понесла не від ворога, а через так звані „не бойові втрати”. Так на Білоруському фронті, з 246 загиблих і 503 поранених в період з 17 до 30 вересня, відповідно 55 і 168 припадало на різноманітні „ЧП”³³.

Отож, попри того, що стратегічна операція по захопленню Західної України та Західної Білорусії була досить ретельно розроблена Генштабом Червоної армії та забезпечена значною чисельною перевагою над противником у живій силі і техніці, попри в цілому слабкий супротив польських військ, втрати радянської сторони у польській кампанії виявились невинувато

високими, склавши до 3 тис. чоловік, у тому числі 795 загиблих, до 2200 поранених та зниклих без вісти³⁴.

В цілому, в ході радянсько-польської війни Червона армія просунулась на захід від старих радянських кордонів на відстань від 250 до 350 кілометрів, зайнявши територію 195 тисяч квадратних кілометрів з населенням майже 13 млн. чоловік. 28 вересня 1939 р. радянсько-німецьким договором про дружбу і кордони був оформлений статус цих земель як окупованих. Відтак Польща припинила своє існування як держава, її етнічні території потрапили під німецьке правління, а українські і білоруські етнічні землі увійшли до УРСР та БРСР – складових Радянського Союзу. До сфери радянських інтересів, згідно з вищезгаданим договором, відійшла також територія Литви. Натомість Радянський Союз передав Німеччині землі Люблінського і Варшавського воєводств, які були зайняті Червоною армією в ході радянсько-польської війни. На честь перемог над Польщею у Бресті, Гродно та деяких інших містах були проведені радянсько-німецькі військові паради.

Українське та єврейське населення Західної України, на відміну від поляків, в цілому радо вітало прихід Червоної армії³⁵. Нерідкими були напади українців на польську поліцію з метою її роззброєння, допомога радянським військам у виявленні і затриманні польських вояків тощо. Втім, ейфорія від приходу “совєтів” скоріше була викликана визволенням з-під влади непопулярного польського режиму, а не прорадянськими чи прокомуністичними уподобаннями і настроями. Національні меншини плекали надії на радикальні позитивні зміни свого національного і соціального статусу, покращання матеріальних умов життя.

Годі й казати, частини і з'єднання Червоної армії, які переважно складались з етнічних українців та виступали під гаслами “визволення братів з-під гніту польських панів та капіталістів”, “возз'єднання українських земель в єдиній українській радянській державі” не могли не справляти попервах позитивне враження на західних українців. На формування та закріплення іміджу визволителів, доведення переваг радянської політичної системи була спрямована й активно розгорнута радянськими військами пропагандистська кампанія. Уже в перші дні війни політвідділи Українського фронту розповсюдили серед населення 10 млн. листівок, промовисті назви яких самі говорили за себе – “Радянська Батьківщина українського народу – квітуча Радянська

Україна”, “Боротьба українського народу проти польської шляхти”, “Знатні люди Радянської України” та ін.³⁶ Схвально сприймалося місцевим населенням поширення військами газет, літератури, плакатів, а також виступи представників української творчої інтелігенції з Великої України. Незабутнє враження справляли перегляди радянських кінофільмів, які зазвичай влаштовувались після мітингів чи зборів. Небачені раніше пересувні кіноустановки викликали подив людей, які жваво реагували на події, що їх бачили на екрані, відверто демонструючи свої почуття. Надзвичайною популярністю користувався кінофільм “Щорс”, спеціально дубльований українською мовою київською кіностудією напередодні війни. В розпорядженні політуправління Українського фронту було 250 копій цього фільму. Загалом кінотека фронту нараховувала 80 назв популярних радянських фільмів³⁷.

Спеціальна пропагандистська робота проводилась армією й серед єврейського населення регіону. Загальне захоплення в містах і містечках викликали промови вояків-євреїв на “мameloshn” (рідною мовою) – їдиш³⁸. 21 вересня 1939 р. у м. Єзерно на п’яти організованих військовими мітингах лунали промови українською, російською, польською та на їдиш³⁹. У м. Добромиль під час зборів єврейської молоді великий успіх мав виступ на їдиш старшого лейтенанта Фішензона, який розповідав про військову могутність СРСР⁴⁰. 20 вересня на мітингу у Тернополі присутніх привітали з визволенням представники єврейської радянської інтелігенції – письменники Шкловський та Едель⁴¹. А ось армійських політпрацівників, здатних агітувати польською, в цей період явно не вистачало. До певної міри це пояснювалось здійсненими в політорганах РСЧА напередодні війни з Польщею етнічними чистками. Директивою наркома оборони СРСР від 21 червня 1938 р. з армії було звільнено 863 політпрацівників – представників “потенційно ворожих” національностей: поляків, німців, латишів, литовців, естонців, китайців та ін.⁴²

Втім, навряд чи слід переоцінювати вплив Червоної армії на місцеве населення в донесенні переваг радянського способу життя, адже за лаштунками парадних мітингів і зборів залишалось “живе спілкування” з солдатами-східняками, розповіді яких про реальне буття в СРСР примушували всерйоз замислюватись над сумними перспективами приєднаних територій.

Щодо самої Червоної армії, то для неї, вихованої на миролюбних гаслах радянської пропаганди, було попервах не

вповні зрозумілим що за війну і з якою метою вона веде. Агресія проти Польщі пояснювалася військам спочатку вповні у ідеологічно-пропагандиському форматі революційної війни. Звиклим до комуністичної риторики радянським масам розтлумачували сенс вступу СРСР у війну завданням “співдії повсталим робітникам і селянам Білорусії, України і Польщі в поваленні гніту їхніх віковичних ворогів поміщиків і капіталістів” та метою не припустити захоплення території Західної України і Західної Білорусії Німеччиною”⁴³.

В одному з перших наказів Військової ради Білоруського фронту наголошувалося: “польські поміщики і капіталісти поневолили робітничий люд Західної Білорусії та Західної України, ... насаджують національний гніт і експлуатацію, ... кинули наших білоруських і українських братів у м'ясорубку другої імперіалістичної війни. Національний гніт і поневолення трудящих призвели Польщу до воєнного розгрому. Перед пригніченими народами Польщі постала загроза повного розорення і винищення з боку ворогів. В Західній Україні та Білорусії розгортається революційний рух. Почалися виступи і повстання білоруського і українського селянства в Польщі. Робітничий клас і селянство Польщі об'єднує свої сили”⁴⁴.

Надалі “співдія” органічно перетворилася на “визволення”, і це гасло стало відігравати основну роль у пропагандиському забезпечення радянської інтервенції, і носило здебільшого революційно-класове ніж етнічне наповнення.

Однак, логічна невідповідність між попередніми радянськими миролюбними гаслами і агресивними військово-політичними реаліями не могли не поставити питання про природу і характер цієї війни, як її на загал сприймали і в армії і в суспільстві. Так, як свідчать документи, між слухачами Воєнно-юридичної академії (м. Москва) виникали дискусії з приводу “юридичної природи війни”. Приміром, слухач Гореватий з огляду на те, що цю війну не було офіційно проголошено, висловив сумніви “чи це є війна на загал”⁴⁵. Він також не був упевнений, що цю війну можна вважати “визвольною”. Як зазначалося в донесенні НКВС „інші слухачі довели йому, що бойові дії частин Червоної армії в Західній Україні і Західній Білорусії є визвольна війна за визволення трудящих від панського пригноблення”⁴⁶.

Слухачі 2-го курсу цієї ж академії Шевченко і Шурубов також намагалися розібратися у поняттях. “Ми знаємо два типи справедливих війн, – зазначали вони, – перший – це відбиття

нападу на нашу країну і другий – в разі необхідності надання допомоги революції в капіталістичних країнах. Проте там революції не було. І взагалі чи це війна, адже її не було проголошено?”⁴⁷ Слухач Моїсєєнко додав, що “на багнетах революція не приноситься”. Натомість уся решта групи слухачів, згідно донесення органів, знов таки “різко їх розкритикувала, пояснивши визвольний характер цієї війни”⁴⁸, з чого можна висновувати, що такою була офіційна точка зору на події вересня 1939 р.

На загал, як свідчать чисельні документи, морально-психологічний стан частин і з'єднань РСЧА під час “визвольного походу” в Західну Україну, не був високим. Більш за те, попри інтенсивну політико-ідеологічну обробку особового складу війна з Польщею, не кажучи вже про союз СРСР з недавнім запеклим ворогом – нацистською Німеччиною, були незрозумілими для значної частини бійців РСЧА. Це підтверджували й донесення спецорганів, які з початком радянсько-польської війни фіксували в частинах такі розмови: “Договір з Німеччиною веде до війни. Укладання договору розв'язало руки Гітлеру для агресивних дій щодо країн західної Європи”⁴⁹, “Радянський Союз дав можливість розпочати другу імперіалістичну війну. Якщо б не уклали з Німеччиною договір, то вона побоялася б почати війну з Польщею. Війна почалася з благословення Радянського Союзу, який уклав договір з Німеччиною”⁵⁰, “... Німеччина – найлютіший наш ворог, а ми панькаємося [з нею], договір укладаємо. Що на це скаже пролетаріат інших країн?”⁵¹ і т. ін.

Зауважимо, що натхненні заклики політруків “звільняти братів-українців” з-під гніту “поміщиків і капіталістів” доволі скептично сприймалися масою червоноармійців-селян, які до цього часу на власній шиї відчували “переваги” радянської колгоспної системи. Спостерігаючи, як галичани і волиняни радісно вітають Червону армію, сподіваючись на краще життя, солдати гірко зітхали: “Вони нас вітають, цілують, а ось почнуть отримувати по 200 грамів на трудодень, як ми у колгоспах, тоді дізнаються, що таке радянська влада”⁵². Подекуди подібні негативні настрої виплескувались червоноармійцями і на політзаняттях. Так, вислухавши під час одного з таких розповідь армійського агітатора про те, як один західноукраїнський селянин плакав від щастя з приводу ухвали 5-ю позачерговою сесією Верховної Ради СРСР рішення включити Західну Україну до складу УРСР, червоноармієць 170-го стрілецького полку 58-ї стрілецької дивізії Українського фронту

Расевич заявив: “Це вони плачуть одним оком, проте коли їх радянська влада притисне, плакатимуть обома”⁵³.

У розмовах віч-на-віч з місцевими мешканцями, червоноармійці й поготів не приховували негативного ставлення до колгоспної системи. “Селяни в Радянському Союзі, – розповідав червоноармієць 571-го стрілецького полку 164-ї стрілецької дивізії Білоруського фронту Новиков місцевому селянину, – не хотіли йти до колгоспів, не хотіли віддавати до них своїх коней і корів, плакали. Я і сам до колгоспів жив добре, а коли увійшов до нього, став жити без хліба...”⁵⁴

Зауважимо, що по мірі просування РСЧА за межі радянської “залізної завіси” негативні політичні настрої у військах постійно зростали. Продуковані сталінською пропагандою міфи про щасливе і заможне життя робітників і селян в СРСР і, навпаки, про злиденне жевріння трудящих капіталістичних країн, тепер зазнавали краху. Розглядаючи розкішні крамниці західноукраїнських міст, спостерігаючи за приватним господарством місцевого селянства, червоноармійці не приховували подиву та розчарування власним життям. “У Польщі все ж-таки народу живеться краще, – ділилися своїми враженнями вояки Українського фронту, – тут усе дешево: і продукти, і товари”⁵⁵. “В капіталістичному суспільстві краще жити, ніж в соціалістичному, – сходилися на думці червоноармійці, – тут усе є, і дешево, а у нас нічого немає”⁵⁶. “Як же це розуміти, – з обуренням питав у політрука під час лекції “Про досягнення в СРСР” червоноармієць 279-го стрілецького полку 58-ї стрілецької дивізії Дудак, – що ми живемо заможнo, а наші люди товчуться за хлібом та мануфактурою в чергах, і взагалі мануфактури не можна дістати. Говоримо, що тут погано живуть, а тут же цієї мануфактури хоч завались”⁵⁷. “У Радянському Союзі погано жити, за гроші нічого не добудеш, – заявив командир роти зв’язку 20-ї механізованої бригади 3-ї армії Білоруського фронту Куликов. – Дарма тільки селяни радіють – потім плакатимуть”⁵⁸. Характеризуючи такі розмови як “нездорові”, радянське військово-політичне керівництво та особі відділи вживали активних заходів у напрямі їх локалізації. Проте, чим тривалішим було перебування РСЧА в закордонних походах, тим більш поширеними ставали подібні настрої.

Додамо до цього, що попри старань армійських політпрацівників, на негативний імідж радянської системи в очах західноукраїнського населення досить часто “працював” уже сам вигляд червоноармійців. Відправка на фронт погано навчених і погано

одягнених бійців, постійні перебої з постачанням внаслідок неорганізованості тилів, а звідси – перманентні жебракування солдат по хатах у пошуках харчів – усе це справляло на західняків, особливо в порівнянні з добре одягненими і нагодованими вояками вермахту, погане враження. “Вони (червоноармійці – Авт.), – згадував пізніше один із очевидців, – ледь сунули ногами. Хоч не було жодних боїв, мали однострої як полинялі лахи, кріси не на ремнях, а на портяних пасках... Розбігаються по хатах, просять хліба...”⁵⁹

Подекуди престижу “визволителів” завдавало шкоди так зване “барахольство”. Оволодівши тим чи іншим населеним пунктом, червоні бійці і командири зазвичай негайно розбігалися по крамницях і коморах, скуповуючи у великій кількості костюми, велосипеди, дамські туфлі, панчохи тощо. Спостерігаючи за величезними чергами вояків біля магазинів місцеве населення дивувалося: “Невже в Росії цього немає?”⁶⁰ Втім, далеко не завжди ті чи інші дефіцитні в СРСР предмети купувалися. Ставалися й випадки пограбування радянськими вояками місцевого населення, біженців та полонених. При цьому “експропріації” поширювались не лише на “класово ворожі елементи” – поміщиків, ксьондзів, офіцерів та ін. Наприклад, курсант 12-ї окремої запасної частини Марченко відібрав велосипед у вчительки с. Добровляни⁶¹. Інші два червоноармійці на ст. Самбір, загрожуючи зброєю, примусили двох місцевих учителів віддати свої годинники, портсигари та запальнички. Грабіжників не зупинили й дорікання вчителів: “Ми на вас чекали, а ви грабуєте”⁶².

Радянське військово-політичне керівництво в цілому досить жорстко реагувало на подібні негативні явища. 21 вересня 1939 р. ПУ Українського фронту була видана директива, в якій випадки мародерства та барахольства пояснювались наявністю “залишків капіталістичної психології” та засуджувались⁶³. Невдовзі червоноармійцям було заборонено користуватися місцевою торговельною мережею. Пізніше, з утворенням на зайнятій РСЧА території закритих військових гарнізонів, “неорганізоване спілкування” військовослужбовців із західноукраїнським населенням було суттєво обмежене.

Наприкінці 30-х рр. СРСР, прагнучи зміцнити свої геополітичні позиції на північному заході, посилив дипломатичний тиск на Фінляндію з тим, щоб примусити її передати ряд стратегічно важливих територій (півострови Ханко і Рибачий, Карельський

перешийок) в обмін на частину радянської Карелії. Коли фінни, посилаючись на традиційний нейтралітет, відмовилися від цього, Радянський Союз вдався до силового вирішення цієї проблеми.

Приводом для початку радянсько-фінляндської війни став здійснений 26 листопада 1939 р. (очевидно радянськими спецслужбами), начебто з території Фінляндії, обстріл прикордонного селища Майнила. 30 листопада 1939 р. війська Ленінградського військового округу у складі чотирьох армій при підтримці кораблів Балтійського і Північного флотів розпочали наступ на широкому фронті від Баренцева моря до Фінської затоки. Водночас радянська авіація піддала бомбардуванню 20 фінських міст, внаслідок чого декілька тисяч мирних жителів було вбито і поранено⁶⁴. З метою організації політичного прикриття вступу радянських військ у Фінляндію, на території Радянського Союзу трохи раніше були створені так звані Фінський народний уряд (голова – член Комінтерну О.В.Куусинен) та Фінська народна армія. Цей уряд невдовзі проголосив утворення Фінської демократичної республіки, а 2 грудня 1939 р. між СРСР і ФДР було укладено договір про дружбу і взаємодопомогу.

Проте, попри сподівань, ці заходи, так само як і широко закроєна пропагандистська кампанія під гаслом “визволення фінських трудящих від буржуазії”, виявилися неефективними. Фінське населення розцінило дії СРСР як пряму агресію і з неабияким завзяттям стало на захист своєї батьківщини. Засудила радянську–фінляндську війну і світова громадськість: у грудні 1939 р. СРСР, як агресор, був виключений зі складу Ліги Націй⁶⁵. Втім, незадоволення та сумніви відносно доцільності та ефективності ведення цієї війни виявляли і бійці Червоної армії. Організацію Фінського Народного уряду і війну з Фінляндією, як зазначалося в одному з повідомлень НКВС, деякі військово-вслужбовці розцінювали як “типову авантюру, яку можна було очікувати від Гітлера, проте не від Радянського Союзу”⁶⁶.

Попри чисельні офіційні мітинги в підтримку політики СРСР, що проводилися по всій країні і на яких лунали заклики “розчавити як кузку білофінську гадину”, радянсько-фінляндська війна сприяла поглибленню кризи довіри до сталінського керівництва, посиленню незадоволення його внутрішньою і зовнішньою політикою. “Червона армія знищує цілу державу. Розгромлює міста, населені пункти, позбавляє цивільне населення житла і лишає голодними. Теж саме виходить і в нас: наші родини ходять дворами і жебракують, ще трохи повоюємо і всі

станемо жебраками”, – говорили бійці 138-ї стрілецької дивізії⁶⁷. “Обіцяли визволити фінський народ з-під гніту капіталізму, – відзначав червоноармієць Кондратюк із Закавказького військового округу, – при бомбардуванні знищили мирних мешканців. А як тепер буде дивитися фінський народ на СРСР”⁶⁸.

В хорі незадоволених голосів, що звучали відносно “Незнаменитої війни,” доволі виразно можна було почути й українських військовиків. Останні, як і інші, ніяк не могли второпати навіщо взагалі ця війна ведеться. “Радянський Союз, мовляв, за визволення фінського народу. – розмірковував, зокрема, червоноармієць Пилок з 84-ї механізованої стрілецької дивізії. – Воюємо, десятками тисяч народ гине, та й ще стільки ж загине. А навіщо нам це треба? Хліба, м’яса, цукру нема, створюються великі черги, ціни зростають. Ось до чого дожили: Україна найбільш хлібородна республіка, а сидить без хліба”⁶⁹.

Нарікали українці і на падіння внаслідок війни рівня життя в СРСР, звинувачуючи у цьому більшовицьку партію та радянську владу. Так, червоноармійці Сидоренко, Кашевський та Дуденко з 41-го запасного окремого стрілецького батальйону, що перекидався залізницею до театру воєнних дій у січні 1940 р., ділилися висловлювали такі думки: “Партія докерувалася, що нема в країні ні хліба, ні м’яса ні навіть сірників. В Польщі раніше краще жили, ніж після визволення радянською владою. З західних українців скинули ярмо, а хомут надягли. Партія кинула гасло “Геть війну!” а сама воює за чужі землі. На фронт не підемо...”⁷⁰ “Я не знаю за що ми воюємо, – запитував червоноармієць з цьогож батальйону Черняк М. - При радянській владі я жив погано, а тих, кого ми визволили – вони жили краще. Тож навіщо їх визволяти?”⁷¹ “Дома з голоду мруть, а ми йдемо захищати когось і навіщось”, – обурювався його однополчанин Мельник⁷² “Нас женуть на убой, нам не треба захищати радянську владу”⁷³ – заявив червоноармієць Пожег. В цій частині, крім виявлених НКВС “антирадянських висловлювань”, були також зафіксовані погрози командирам, а 100 чоловік втікли з ешелону по дорозі на фронт⁷⁴. Слід зазначити, що під час радянсько-фінляндської війни теми голодомору та колгоспів набрали у військах дещо нового звучання: бійці висловлювали упевненість в тому, що, мовляв, фінський народ тому так уперто чинив супротив Червоній армії, що добре знав про ті муки, які перенесли селяни в СРСР під час колективізації⁷⁵.

Про негаразди з рівнем дисципліни у радянських військах і небажання воювати за незрозумілі цілі свідчить те, що сумісним

наказом по наркоматах оборони і внутрішніх справ від 24 січня 1940 р. за п'ятьма діючими на фронті радянськими арміями було розміщено 27 контрольно-загороджувальних загонів НКВС по 100 чоловік у кожному. З майже 1800 військовослужбовців, засуджених у цей період військовим трибуналом, 40% склали дезертири. Чималою була, також, частка засуджених за антирадянські висловлювання⁷⁶.

Занепад морально-політичного стану військ був вповні зрозумілим. Блискавичної війни, на яку сподівалося сталінське керівництво, не вийшло. Після шести тижнів запеклий супротив фінської армії війна перейшла в позиційну стадію. Непідготовленість радянських військ до ведення бойових дій у складних кліматичних умовах, прорахунки командування Червоної армії призводили до значних втрат у живій силі і техніці. Чималими виявилися, зокрема, втрати укомплектованої значною мірою призовниками з України 7-ї (Чернігівської) стрілецької дивізії, яка брала участь у прориві лінії Маннергейма та штурмі Виборгу. Майже повністю, також, була розгромлена й знаменита щорсівська, 44-а (Київська) стрілецька дивізія (командир – комбриг О.І.Віноградов). Це з'єднання входило до складу 9-ї армії і складалось на 70% з червоноармійців-запасу, мобілізованих до армії напередодні війни. Тільки за період з 1 по 7 січня 1940 р. дивізія втратила 33,9% особового складу (4756 чол.), у тому числі 1001 убитими, 1430 пораненими, 82 обмороженими, 2243 зниклими без вісти. Більшість з цих останніх, очевидно, потрапила до полону⁷⁷.

Водночас чимало було серед українців і тих, хто відзначився під час цієї війни, отримав нагороди, зробивши надалі блискучу військову кар'єру. Яскравим прикладом цього є М.Кирпонос, який за бої у Фінляндії не тільки отримав звання Героя Радянського Союзу, але й з полковника, командира дивізії дослужився за рік до генерал – полковника, командуючого найпотужнішим в СРСР Київською особливого військового округу.

Бойові дії на радянсько-фінляндському фронті активізувалися в лютому 1940 р., коли внаслідок проведеної реорганізації та нарощування військ, радянській стороні вдалося протиставити противнику більше 760 тис. чол.⁷⁸ У складі десятків частин і з'єднань, перекинутих до цього часу з Київської, Харківської, Одеської військових округів, значну кількість становили мешканці радянської України. Зокрема, зі складу КОВО до Фінляндії було надіслано декілька стрілецьких дивізій та авіаескадрилій, три

танкових полки, три артилерійських полки Резерву головного командування, два зенітно-артилерійських дивізіони, 9 окремих зенітних батарей, десантна бригада, 24 лижних батальйони тощо. З Одеського військового округу було надіслано чотири дивізії, одну бригаду, три авіаполки⁷⁹. В Харківському військовому окрузі із комсомольців-добровольців було сформовано два лижні батальйони (75-й та 76-й) до 900 чол. кожний⁸⁰.

В середині лютого 1940 р. 7-а і 13-а армії (35 дивізій) Північно-західного фронту (створений в січні 1940 р., командуючий С.К.Тимошенко) подолали головну смугу оборони противника на Карельському перешийку, зламали супротив 15-ти дивізій фінської армії, і на початку березня фактично завершили прорив т.зв. "Лінії Маннергейма" – системи потужних залізобетонних фортифікаційних споруд, зав'язаних на природних перешкодах (болота, озера, ліси), що перетинала Карельський перешийок від Ладозького озера до Фінської затоки. Побудована Фінляндією в 1927-1939 рр., ця лінія мала протяжність 135 км., глибину 90 км., була обладнана до 2 тис. довготермінових та деревоземляних вогневих споруд, частина з яких була здатна витримати пряме попадання 152-203 мм снарядів, нараховувала чисельні мінні поля, штучні протитанкові і протипіхотні перешкоди.

Не в змозі продовжувати супротив, Фінляндія погодилася на укладання мирного договору, який був підписаний у Москві 12 березня 1940 р. Згідно нього, радянсько-фінляндські кордони були відсунуті на лінію Выборг-Сортавала, внаслідок чого до складу СРСР перейшли Карельський перешийок, ряд островів у Фінській затоці та ін. 31 березня 1940 р. ці території, а також Карельська АРСР були проголошені Карело-Фінською РСР. Суттєвим фактором, який спонукав СРСР сісти за стіл переговорів з Фінляндією, стала загроза втручання у війну на боці останньої Англії та Франції.

Радянсько-фінляндська кампанія також засвідчила про чисельні негаразди в бойовій, організаційній і технічній підготовці Червоної армії. Її втрати (понад 412 тис. убитими і пораненими, обмороженими, полоненими) становили до 40% бойового складу⁸¹ і суттєво переважали втрати фінської сторони (понад 70 тисяч чол., у тому числі 50 тис. поранених і тих, хто пропав без вісти, та 23 тис. убитих і померлих від ран)⁸². 900 фінських вояків (з них 10 офіцерів) опинилися в радянському полоні⁸³. До фінського полону потрапили до 6 тис. чол., у тому числі понад 300 командирів⁸⁴. Чималу частку військовополонених складали

українці. Різноманітні емігрантські організації, зокрема українські, намагалися вплинути на цих останніх. Зокрема, задля вербування полонених для поповнення створюваних закордоном "з метою визволення України з СРСР" українських військових загонів у фінських таборах перебував прибулий з Парижу колишній міністр закордонних справ УНР О.Шульгін⁸⁵. На пробудження національної свідомості полонених українців була спрямована й культурно-освітницька робота, що її проводили націоналісти в таборах: створення різноманітних гуртків, хорів. Український народний хор було організовано і з полонених 44-ї стрілецької дивізії⁸⁶.

Вже після війни за домовленістю з Фінляндією, радянські військовополонені (за виключенням біля 200 чоловік, які відмовилися повернутися на батьківщину)⁸⁷, були передані радянській стороні. 777 з них були визнані такими, що "себе скомпрометували"⁸⁸, та здебільшого були засуджені на різні строки ув'язнення (232 чол. до розстрілу). Решта - майже 4,5 тисяч чоловік, на яких не було знайдено матеріалів для притягнення до суду, як "підозрілі особи" були відправлені до концтаборів⁸⁹. Таке ставлення до власних солдат стало прелюдією трагедії 5,7 млн. радянських бійців і командирів, які вже під час Великої вітчизняної війни опинилися у німецькому полоні.

Забезпечивши поширення свого впливу на регіон Балтики шляхом укладеного з Фінляндією мирного договору, сталінське керівництво водночас подбало про приєднання до СРСР Прибалтійських країн. Тут армія також відіграла помітну роль. Спочатку восени 1939 року СРСР нав'язав цим країнам договори про взаємодопомогу, ввівши у Литву, Латвію і Естонію по одному стрілецькому корпусу. Влітку 1940-го, спровокувавши дипломатичний конфлікт (начебто через зникнення на території Литви двох радянських солдат) і погрожуючи 450 тис. військовим угрупованням, що блокувало ці країни, Радянський Союз ввів війська до Прибалтійських країн і анексував їх⁹⁰.

Зміцнивши свої позиції у регіоні Балтики, сталінське керівництво влітку 1940 р. активізувало дії по реалізації останнього нездійсненого пункту угоди Молотова-Ріббентропа, що передбачав включення до Радянського Союзу території Південної Бессарабії. Стратегічне значення останньої було важко переоцінити: поширення радянського контролю на гирло Дунаю не лише забезпечувало необхідну глибину оборони Одеси і

Севастополя, що знаходилися лише в 40 км від румунського кордону, але й дозволяло більш ефективно контролювати чорноморські протоки, і водночас створювало плацдарм для нападу Червоної армії на Балкани. Дипломатичний тиск СРСР на Румунію з вимогами “повернути Бессарабію” значно посилювався наприкінці Зимової війни, у лютому 1940 р. Свої претензії на Бессарабію, а згодом і Північну Буковину, радянська сторона обґрунтовувала приналежністю їх до українських етнічних територій та наявністю в них значної частки етнічних українців⁹¹.

Військово-організаційна підготовка до повернення Бессарабії почалася заздалегідь. Однією з перших ознак переключення уваги радянського уряду з польського на румунський театр воєнних дій стало створення у жовтні 1939 р. на базі КОВО і ХВО (відразу після закінчення польської кампанії) нового Одеського військового округу (ОдВО).

У травні 1940 р. у КОВО на посаду командувача округу прибув генерал Г.К.Жуков, що само по собі могло свідчити про назрівання тут важливих подій. І дійсно, 9 червня 1940 р. Військові Ради КОВО і ОдВО отримали директиви Народного комісара оборони СРСР із завданням готуватися до операцій щодо “повернення Бессарабії”⁹². Як і в польській кампанії, Червона армія отримала наказ про зосередження на кордонах з Румунією (з 11 до 24 червня 1940 р.) під виглядом учбових зборів. З розгорненням військ, однак, дещо запізнилися, завершивши його лише 27 червня 1940 р.

Для керівництва бойовими діями в Румунії на базі управління КОВО було створено Управління Південного фронту (командуючий - генерал армії Г.К.Жуков, член Військової Ради - корпусний комісар В.Н.Борисов, начальник штабу – генерал-лейтенант М.Ф.Ватутін). До складу фронту увійшли: 5-а армія генерал-лейтенанта В.П.Герасименка, 12-а армія генерал-майора Ф.А.Парусинова (обидві з КОВО), а також 9-а армія на чолі з генерал-лейтенантом І.В.Болдіним (формувався на базі ОдВО). В цілому війська фронту включали 32 стрілецькі, 2 мотострілецькі, 6 кавалерійських дивізій, 11 танкових, 3 повітряно-десантних бригад, 16 корпусних артополків, 16 артополків РГК і 4 артдивізіони великої потужності. Загальна чисельність цього угруповання доходила до 460 тис. чоловік (12 тисяч гармат і мінометів, біля 3 тисяч танків). Військово-повітряні сили фронту на 24 червня 1940 р. нараховували 2160 літаків⁹³. Було створено Оперативне

об'єднання Чорноморського флоту на річці Дунай – Дунайську військову флотилію.

Радянське військове командування розробило два варіанти “вирішення Бессарабського питання”: перший передбачав повномасштабне ведення бойових дій, другий виходив з можливості полагодження конфлікту політичними засобами. Реалізація першого плану передбачала нанесення військами 12-ї армії охоплюючого удару з району північніше Черновиць, уздовж річки Прут на Яси, і військами 9-ї армії з району Тирасполя північніше Кишинєва на Хуші з метою оточення румунських військ в районі Бельци-Яси. Для завершення оточення і дезорганізації тилів противника планувалося у взаємодії з військово-повітряними силами та кінно-механізованою групою використати 201-у, 204-у та 214-у повітряно-десантні бригади, висадивши десант 2040 чоловік у районі Тиргу-Фрумос⁹⁴. Дії Румунського флоту мав нейтралізувати Чорноморський флот, який з 15 червня 1940 р. перейшов у стан бойової готовності. До наступу активно готувався і штаб Південного фронту, дислокований у Проскуріві.

21 червня 1940 р. начальник ПУ РСЧА Л.З.Мехліс направив у війська цілком таємну директиву № 5285сс, із змістом якої комісарський склад частин мав ознайомитися після отримання оперативного наказу про наступ на Румунію. “Настав момент, - зазначалося в ній, - вирвати з ворожих рук боярської Румунії нашу землю, визволити з румунського полону наших братів і громадян. Вкрадена Бессарабія має бути і буде повернута в лоно своєї матері - Вітчизни – СРСР...⁹⁵ Будь-яка війна, яку веде держава робітників і селян, є війна справедлива, війна визвольна”⁹⁶.

Слід зазначити, що наголошуючи на необхідності роз'яснення справедливого характеру майбутньої війни з Румунією, радянське військово-політичне керівництво враховувало повідомлення особливих відділів про нерозуміння певною частиною військово-службовців сенсу “закордонних кампаній” СРСР – як на Далекому Сході, так і в Польщі, а особливо у Фінляндії. Як доносили спецоргани, в армії все частіше лунали критичні оцінки радянської зовнішньої політики, висловлювались сумніви відносно доцільності та справедливості ведення воєнних дій. “Політика СРСР лише на словах мирна, а в дійсності загарбницька, - зазначав з цього приводу червоноармієць 791-го полку Родіонов. - Нав'язали війну Польщі, Фінляндії, а тепер Румунії. Нас женуть на м'ясо”⁹⁷. “Поїдемо не додому, а в Румунію, - зітхав один із молодших командирів 138-ї стрілецької дивізії. - Там вже починається війна.

Нашому Радянському Союзу все замало, все хоче воювати. І без того вже багато побити білофіни. Наше вище керівництво народ не жаліє, у нас народ зайвий⁹⁸. "Нас женуть на Південний фронт воювати з Румунією, визволяти народ Бессарабії, – ділилися своїми думками бійці, - а вийде як з народами Західної України і Білорусії: носили хромові чоботи, а тепер личаки"⁹⁹. Показово, що напередодні румунської кампанії у військах КОВО стали зростати випадки дезертирування та ухиляння від військової служби. В травні 1940 р. серед 216 засуджених воєнним трибуналом в окрузі нараховувалось 96 втікачів¹⁰⁰. Непрямим свідченням зростання антивоєнних настроїв у військах було й те, що у вищеозначеній директиві Л.Мехліса командному і політичному складу наказувалось "широко застосовувати до осіб, які не виконують у бойових умовах бойових наказів, збройний примус"¹⁰¹.

За розвідувальними даними КОВО, Румунія також готувалася до воєнних дій, проте оборонних. Упродовж червня 1940 р. на її кордонах було розгорнуто інтенсивні роботи по спорудженню польових і довготривалих укріплень; шосейні дороги перекопувалися і барикадувалися, завалювалися надовбами; уздовж шосе паралельно будувалися ескарпи, рилися окопи та протитанкові рови; шосейні і залізничні мости заміновувалися. Наказом Генштабу Румунської армії від 8 червня 1940 р. було призначено 30-денний збір усіх офіцерів і солдатів резерву, які мали в 24 години з'явитися до частин їхньої приписки¹⁰².

Однак до бойових дій у Румунії не дійшло. Радянські політики вдало використали німецьке відволікання від проблем на Балканах через війну з Францією в той час, коли Німеччина святкувала свою перемогу і переживала ейфорію від завданого французам реваншу. В ніч на 28 червня 1940 р. В.Молотов пред'явив румунам ультиматум з вимогою негайної евакуації з Бессарабії. Прохання румунського уряду щодо продовження переговорів, подане через годину після вичерпання строку ультиматуму, було відхилене: нарком закордонних справ СРСР В.Молотов передав послу Румунії наказ "очистити румунським військам територію Бессарабії і північної частини Буковини" протягом 3-х днів та повідомив, що виданий Червоною армією наказ перейти Дністер не може бути скасовано¹⁰³. Надалі румунам продовжили на декілька годин терміни евакуації, поклавши на них відповідальність за збереження залізниць, мостів, аеродромів і промислових комплексів.

28 червня о 14 годині радянські війська (лише частина від зосереджених тут) приступили до реалізації “мирного варіанту дій” у Румунії: перетнувши кордон, вони того ж дня зайняли Чернівці, Хотин, Бельци, Кишинів і Аккерман. Румунські війська почали швидко відходити з рубежу річок Черемош і Дністер. Вкрай напружена обстановка призводила до раптових сутичок (деякі румунські частини намагалися чинити супротив), які не обходилися без людських жертв. Як повідомлялося в радянських військових документах, відступаючи, румунські війська намагалися евакуювати обладнання з підприємств, зерно і худобу, продукти. Ставалися ексцеси між відступаючими румунськими військами і місцевим українським населенням: випадки розстрілів селян, гвалтування жінок, угону худоби, пограбування тощо.

З метою запобігти вивозу майна і промислового обладнання радянське командування вирішило провести спеціальні десантні операції і водночас перевірити на практиці їхній бойовий стан. 29 червня 1940 р. у Болграді було висаджено десантників 204-ї повітряно-десантної бригади полковника Губаревича. В ніч на 30 червня 1940 р. рота цієї бригади на авто захопила Рені, а 1 липня десантники здобули Кагул. Водночас 30 червня 1940 р. в Ізмаїлі десантувалися воїни 201-ї повітряно-десантної бригади¹⁰⁴.

Якщо дії 204-ї бригади в Болградській операції були охарактеризовані радянським командуванням “як виключно погані”, то Ізмаїльська операція без перебільшень могла б вважатися найневдалішою операцією цього походу. Через недолугі дії командуючого 201-ю бригадою генерал-майора Безуглого, 200 парашутистів не були своєчасно доставлені на місце призначення, 4 літаки зробили посадку в 50 км. від Ізмаїлу (у Болграді), а частина літаків повернулася на свій базовий аеродром в Скоморохах. З 12-ти літаків, які все ж таки приземлилися на площадці в Ізмаїлі, чотири зазнали аварії (три “ТБ” і один “І-16”). Після цього інциденту посадку було заборонено, а парашутистів викинули в повітрі просто над містом, внаслідок чого 19 з них отримали травми. Ті ж, хто успішно приземлився, опинилися в радіусі 15-30 км. від місця призначення. Відтак кордон своєчасно не було закрито, прийом біженців не був організований, порядок у місті не налагоджувався¹⁰⁵.

В цілому ж, як і в попередніх кампаніях, аналіз діяльності Червоної армії під час Румунського походу був невтішним. Радянські військові документи повідомляли про чисельні негаразди, які пояснювалися “поганою роботою командирів і

комісарів”¹⁰⁶. Порушувалися графіки підвезення військ, несвоєчасно відбувалися переправи, які рідко обходилися без “ЧП”. “Не дивлячись на те, що ніхто не заважав а ні з суші, а ні з повітря з роботою по утворенню переправ окремі частини армії не упоралися, - писав у своєму повідомленні начальник політуправління 9-ї армії Тевченков, - ставалися розриви понтонних мостів, топилися червоноармійці і техніка. Тільки у перший день походу під час переправи через Дністер частин 9-ї армії перевернувся човен, внаслідок чого з 30 бійців 16 загинуло. 29-го червня затонули два танки і амфібія цієї ж армії”¹⁰⁷. Отож, якщо б довелося діяти в бойових умовах, втрати були б значно більшими. Загалом Червона армія втратила під час “безкровної” румунської кампанії до 120 чоловік¹⁰⁸. Були втрати і з румунської сторони.

Місцеве населення краю, більшість якого складали національні меншини, які потерпали від соціального і національного гніту, в цілому радо зустрічало Червону армію. Мешканці ганили румунську армію, скаржилися на владу за її соціальну і національну політику, висловлювали подив і захоплення від вигляду потужної радянської військової техніки та “демократичного поведження радянських командирів,” з якими можна було вільно спілкуватися на відміну від “пихатих” румунських офіцерів¹⁰⁹. Повсюдно мешканці міст і сіл допомагали розбирати чисельні завали на дорогах, що їх залишила румунська армія. Населення Бендер вийшло розтаскувати шпали, щоб звільнити шлях для радянських танків¹¹⁰. На підході до Черновиць радянську частину зустріла колона молоді, озброєна заступами і кирками, яка йшла розчищувати дорогу частинам РСЧА. Саме місто вітало червоноармійців червоними прапорами, а також маленькими прапорцями, зробленими із жіночих хусток¹¹¹. 28 червня 1940 р. у Кишиневі городяни квітами вітали радянську льотчиків¹¹². В свою чергу червоноармійці також виявляли свою прихильність населенню: возили бессарабців і буковинців на броні танків, “давали постріляти” зі зброї і т.інш. Це, звісна річ, несхвально сприймалося командуванням¹¹³.

“Радіння і захоплення нових громадян Радянського Союзу буквально не піддається опису, - повідомлялося в одному з військових документів. - Скрізь чулися вигуки: “Хай живе Червона армія! Хай живе Країна Рад!” Повсюди і скрізь звучала російська і українська мови. Це населення вільної Радянської Бессарабії

поздоровляло один одного рідною мовою, тією мовою, за яку ще вчора румунські бояри жорстоко карали”¹¹⁴.

Хоча похід до Бесарабії здійснювався під приводом захисту чисельної української меншини, однак радянська пропаганда не дуже педалювала тут на українському моменті. У відозві командуючого військами Південного фронту генерала армії Г.Жукова від 3 липня 1940 р. “До населення зайнятих Червоною армією регіонів” наголошувалося на тому, що “місцеве населення у своїй переважній більшості пов’язане з Радянською Україною, як спільністю історичної долі, так і спільністю мови і національного складу.” Водночас у ній йшлося передовсім про повернення цих земель “матері-вітчизні СРСР”¹¹⁵. До числа “єдинокровних братів,” поряд з українцями і росіянами, потрапили молдовани та інші народи. Офіційними мовами військових наказів були дві - румунська і російська. В Кишиневі, Хотині, Сороках, Бельцях, Ізмаїлі, Огеєві, Акермані, Бендерах, Кагулі на перших порах газети мали видаватися румунською мовою, і лише у Чернівцях (не дивлячись на їх переважаюче єврейське населення) - українською. В молдавському Кишиневі, крім румунської, мала ще друкуватися й російськомовна газета¹¹⁶. На відміну від Польщі, де боротьба з польським впливом велася через українізацію, в цьому регіоні румунізацію здебільшого мала витіснити русифікація. Радянські газети всіляко підкреслювали російську історичну спадщину цих земель, подаючи статті про Суворова, штурм російськими військами Ізмаїла тощо. Газета Одеського військового округу “Защитник Родины”, приміром, переповідала таку собі баєчку про мужнього старуна-перекупа, який біля пам’ятника королю Фердинанду I, у присутності румунських жандармів не побоявся сказати: “Не своє місце ти зайняв... Тут місце нашому Суворову”¹¹⁷. Разом із тим радянська пропаганда відверто провокувала антирумунські настрої. Офіційно на рівні газет поширювалися чутки, що в Румунії знищено усі книжки російських класиків, які зберігалися в бібліотеках. З обуренням переповідалося про те, що в Кишиневі з пам’ятника Пушкіну зняли російський напис і поміняли на румунський¹¹⁸. Поряд з образом жорстоких румунських бояр-визискувачів трудового народу, радянською пропагандою створювався також образ жалюгідних голодних і роздягнених солдатів, яких офіцери намагалися примусити воювати проти радянської країни. Хоча сам похід Червоної армії кінооператори не встигли засняти, вони надолужили це тим, що відзняли на плівку полонених румунів¹¹⁹.

Як і у польському поході, наочним об'єктом пропаганди виступав маршал С.К.Тимошенко. Уроженець Одеської області, (росіянин за послужним списком), він в Галичині одним своїм українським прізвиськом агітував західняків за радянську владу. В Бессарабії С.К.Тимошенко подавався радянською пропагандою у якості земляка-бесарабця - живого втіленням "радянської мрії". Так, на одному з мітингів в Кишиневі, М.Хрущов представив його натовпу, як "сина бессарабського селянина, що став в Країні Рад наркомом" - взірцем тих потенційних можливостей, які відкриваються перед новими громадянами СРСР"¹²⁰.

До 3 липня 1940 р. новий кордон було повністю зайнято радянськими військами. Для Румунії втрата цих територій була вкрай болючою не лише моральному, але й в економічному планах¹²¹. Цей день був визнаний в Румунії днем національної жалоби: невдовзі у внутрішній політиці країна різко колихнулася вправо, а у зовнішній - переорієнтувалася на союз з нацистською Німеччиною, відверто плекаючи реваншистські плани.

На честь включення до Радянського Союзу Бессарабії та Північної Буковини (територія 50 762 тис. кв. км. з населенням 3 776 тис. чоловік) 5-го липня 1940 р. в Кишиневі, Бендерах, Акермані відбулися військові паради.

Рішенням Верховної Ради СРСР від 2 серпня 1940 р. ці землі увійшли до складу Радянського Союзу: Північна Буковина і південні райони Бессарабії стали частиною УРСР, натомість виведена з її складу Молдавська АРСР, разом з включеними до неї землями Бессарабії, отримала статус союзної республіки. Знов значна частка українців опинилася поза межами свого державного утворення. Народний плебісцит з приводу приєднання до Радянського Союзу колишніх румунських територій не проводився, оскільки сталінське керівництво вважало їх свого часу незаконно відторгнутими. Крім того, враховуючи на тогочасну військово-політичну ситуацію в Європі (капітуляції Франції, поразка демократій, розгортання війни) особливої потреби в демонстрації світовій спільноті своєї прихильності "принципам демократії" у сталінського режиму вже не було.

Участь РСЧА у війнах та воєнних конфліктах початкового етапу Другої світової війни цілком і повністю вписувалась у контекст радянської воєнної доктрини, яка з другої половини 30-х рр. набула виразно наступального характеру. Переконавання радянського військового керівництва в тому, що у майбутніх війнах СРСР воюватиме "малою кров'ю на чужій території", ще

більше посилились після переможних кампаній 1939-1940 рр. у Західній Україні та Білорусії, Фінляндії, Прибалтиці та Румунії. Пануючі в цьому плані настрої військового керівництва виразно передав в середині 1940 р. на засіданні комісії Головної Воєнної Ради учасник фінської кампанії генерал К.А.Мерецков. «Наша армія, - заявив він категорично, - готується до нападу і цей напад нам потрібен для оборони»¹²². Однак, майже цілковито зосередившись на ідеях наступальної війни (у 1940-1941 рр. Генштабом було розроблено як мінімум чотири плани на випереджувальну війну з Німеччиною і жодного оборонного плану)¹²³, радянським військово-політичним керівництвом практично повністю було занедбане питання про необхідність випередження стратегічного зосередження і розгортання військ, що призвело у червні 1941 р. до військової катастрофи.

Слід, також, відзначити і те, що радянські збройні сили отримали військовий досвід (дві війни – Польська і Фінляндська, два військових конфлікти – Хасан і Халхін-Гол, два військових походи – у Прибалтійські країни і Румунію), нічим не менший за досвід вермахта, здобутий ним у західноєвропейських війнах. Проте військові успіхи РСЧА були до певної міри позірними, а уроки цих кампаній в цілому незадовільними, свідчили про низьку ефективність бойових дій основних родів військ РСЧА, їхню слабку підготовку, недостатню навченість та забезпеченість. Для перемоги над переважно слабшим противником вимагалася значна більша за оптимальну кількість сил і засобів. До того ж втрати, що їх зазнавали радянські війська під час цих кампаній, були не виправдано високими. В цілому незворотні і санітарні втрати Червоної армії у бойових діях в Польщі, Фінляндії, Румунії склали біля 420 тис. убитими і пораненими, обмороженими, полоненими тощо¹²⁴. Для порівняння: втрати вермахту, що вів у цей час більш інтенсивні бойові дії в Західній Європі, склали понад 210 тис. чоловік¹²⁵. Очевидні прорахунки і негаразди своєї політики радянське керівництво намагалося надолужити за рахунок посиленої пропаганди героїзму та патріотизму, який дедалі виразніше забарвлювався в російські національні кольори.

Війни і військові конфлікти кінця 30-х - початку 40-х рр. в цілому негативно позначалися на політичних настроях і морально-психологічному стані як самої Червоної армії, так і всього радянського суспільства. Дезорієнтація у питаннях щодо ворогів і союзників, кричуща невідповідність радянської пропаганди з реаліями повсякденного життя підривали віру в неї. Спостереження

червоноармійців за високим рівнем життя в капіталістичному світі зіграло з радянською пропагандою злий жарт: природа сталінського тоталітаризма полягала у тому, що він міг творити свої міфи про переваги радянської системи лише за умов існування “залізної завіси,” проте як тільки вона спала - стало зрозумілим, що “король - голий”¹²⁶.

І все ж, воєнні кампанії 1939-1940 рр. об’єктивно мали позитивне значення для України, в кордонах якої, нарешті, було об’єднано більшість українських етнічних територій. Втім, ця визначна за своєю суттю подія, фактично знецінювалась перебуванням УРСР у лещатах тоталітарного сталінського режиму.

¹ Див. прим.: Мельтюхов М. Упущеный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941. (Документы. Факты. Суждения.) М.: 2000; Мельтюхов М. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918 -1939. - М., 2001; Зимняя война, 1939-1940. В 2-х кн. – кн. 1: Политическая история. - М., 1998; Соколов Б. Тайны финской войны.- М., 2000; Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929-1941): боевой опыт и военная политика. – Ярославль, 1999; Руккас А.О. Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях. (Вересень-жовтень 1939 р.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - К., 1998.

² Невежин В. Синдром наступательной войны: Советская пропаганда в преддверии „священных боев”, 1939-1941 гг. М., 1997. Мельтюхов М. Упущеный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941 гг. (Документы. Факты. Суждения.) М.: 2000.

³ Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929-1941): боевой опыт и военная политика. – Ярославль, 1999.

⁴ Cygan W.K. Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka, 1939. – Warszawa, 1990; Szawlowski R. (Liszewski K.). Wojna polsko-sowiecka, 1939: W 2 tomach. Warszawa, 1996; Grzelak Cz. Kresy w czerwieni. Agresja Sowietckiego na Polske w 1939 roku. - Warszawa, 1998.

⁵ Пор.: Коваль В.С. Довколо радянсько-польської війни 1939 року. – К.: Інститут історії України, Історичні зошити. - № 1, 1991; Катинь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы. – М., 1999; Мельтюхов М. Советско-польские войны... 1918-1939...; Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929-1941)...; Руккас А.О. Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях. (Вересень-жовтень 1939 р.)...

⁶ Російський державний військовий архів (далі РДВА.): Ф. 9. – Оп.29. – Спр.394. – Арк.201.

-
- ⁷ Автор впродовж останніх років активно використовує цю назву. Див.: Військове будівництво в Україні у ХХ ст. історичний нарис, події, портрети . К.. 2001.С.141; Політична історія України. ХХ століття.: У 6 т. - Т.4: Україна у Другій Світовій війні , 1939-1945.-К.,2003.С.65; Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки.К.,2003. С.729.
- ⁸ Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах.... – С.11.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Мельтюхов М. Упущеный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу:1939-1941. (Документы. Факты. Суждения.) М.:2000. - С.110.
- ¹¹ Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. - Львів, 1999. – С.47.
- ¹² Мельтюхов М. Упущеный шанс Сталина...- с. 117.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Лебедева Н.С. Четвёртый раздел Польши и катынский расстрел // Другая война.1939-1945.- М., 1996. - С.249.
- ¹⁵ Мельтюхов М. Упущеный шанс Сталина...- С.118.
- ¹⁶ РДВА. - Ф.9. - Оп.36. - Спр.3358. – Арк.249.
- ¹⁷ Мельтюхов М. Упущеный шанс Сталина... - С.118.
- ¹⁸ Лебедева Н.С. Четвёртый раздел Польши... - С.247.
- ¹⁹ РДВА. – Ф.9. - Оп. 36. - Спр.3792. - Арк. 66, 86-87.
- ²⁰ Там само. - Спр.3358. – Арк.272.
- ²¹ Мельтюхов М. Упущеный шанс Сталина...- С. 132.
- ²² Там само.
- ²³ Там само.: Оп.36.-Спр. 3792.-Арк. 406.
- ²⁴ Там само. - Оп. 36. - Спр.3792. - Арк.281.
- ²⁵ РДВА.- Ф.9. - Оп. 39. - Спр.82. - Арк.149. Див також.: Там само . - Спр.70. - Арк.220.
- ²⁶ Там само . - Спр.73. - Арк.249.
- ²⁷ Там само . - Спр.70. - Арк.221.
- ²⁸ Там само. - Оп. 39. - Спр.70. - Арк. 221.
- ²⁹ Там само. – Оп.36. – Спр. 3792. – Арк. 281
- ³⁰ Там само. - Спр. – 82. – Арк. 152.
- ³¹ Там само. –Ф.35084. – Оп. 1. – Спр.188.- Арк.. 214-215.
- ³² Там само. – Ф.9. – Оп. 36. – Спр. 3370. – Арк.. 353.
- ³³ Там само. - Спр.3383. - Арк.120.
- ³⁴ Там само. Див. також: Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах.... С.42; Лебедева Н.С. Четвёртый раздел Польши... - С.246.
- ³⁵ У 1931 р. українці становили 63% населення Західної України, поляки - 25%. Див.: ІV Український статистичний річник. 1936-1937 р. - Варшава-Львів, 1937. - С.15. Поважну частку населення Польщі складали євреї. Кількість тих, хто опинився на приєднаних до СРСР землях, становила 1292 млн. чол. До них додалися й понад 150 тис. біженців із захоплених німцями регіонів. Altshuler M. Soviet Jewry on

the Eve of Holocaust. A Social and Demographic Profile. -Jerusalem, 1998. - P.9.

³⁶ РДВА. - Ф.9. - Оп.36. - Спр.3370. – Арк.384.

³⁷ Там само. - Спр.4245. - Арк.201.

³⁸ Згідно перепису 1939 р. серед 34,5 тисяч військовослужбовців-євреїв 20% назвали ідиш рідною мовою. Див.: Altshuler M. A Note on Jews in The Red Army on The Eve of The WWII // Jews and Jewish Topics in The SU and Eastern Europe.- N 2. - 1992. - pp. 37-38.

³⁹ РДВА. - Ф.35083. - Оп.1. - Спр.188. – Арк.181.

⁴⁰ 29. Там само. - Ф.9. - Оп.36. - Спр.3581. - Арк.101.

⁴¹ Там само. - Спр.3792. - Арк.477.

⁴² Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах... – С.193; О работе Политуправления Красной армии. Из доклада ПУ Красной армии в ЦК ВКП(б) от 23 мая 1940 г. // Известия ЦК КПСС. - 1990. - № 3. - С. 192-201.

⁴³ Бойовий наказ №1 Військової ради Білоруського фронту від 15 вересня 1939 р. Див.: РДВА. -Ф.35086. - Оп.1.- Спр.190. – Арк.1-4.

⁴⁴ Катинь: пленники необъявленной войны. М.,1997. _С.64.

⁴⁵ РДВА. - Ф. 9. - Оп. 36. – Спр. 3773. – Арк.132.

⁴⁶ Там само. – Арк.133.

⁴⁷ Там само. Арк.172.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само. - Оп.39. - Спр.70. - Арк.187.

⁵⁰ Там само. - Арк.209.

⁵¹ Там само. - Ф.35084. - Оп.1. – Спр.188. – Арк.165. Про настрої українського населення з приводу підписання угоди між СРСР та нацистською Німеччиною від 23 серпня 1939 р. Див. також: Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії – К., 2001. – С. 150.

⁵² Там само. – Ф.9. – Оп.39. - Спр.73. – Арк.266-267.

⁵³ Там само. - Арк.244.

⁵⁴ Там само. - Арк.294.

⁵⁵ Там само. - Оп.39. - Спр.73. - Арк.85.

⁵⁶ Там само. - Оп.36. - Спр.3588. - Арк.116.

⁵⁷ Там само. - Спр.3589. - Арк.244.

⁵⁸ Там само. - Оп.39. - Спр.73. - Арк.85.

⁵⁹ Див.: Ящишин І. Один рік у Червоній армії. Спогади. - Торонто, 1982. - С.8-9.

⁶⁰ РДВА. - Ф.9. - Оп.39. - Спр. 73. - Арк.132.

⁶¹ Там само. - Ф.35084. - Оп.1. - Спр.188. - Арк.146.

⁶² Там само. - Ф.9. - Оп.36. - Спр.3792. - Арк.55.

⁶³ Там само. - Ф.35084. - Оп.1. - Спр.188. - Арк.9.

⁶⁴ "Зимняя война" 1939-1940 (неизвестные страницы) // Родина. - 1995. - №12. - С.38-39; Зимняя война, 1939-1940. В 2-х кн. – кн. 1: Политическая история. - М., 1998. - С.375.

⁶⁵ Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина...- С.156.

⁶⁶ РДВА. - Ф.9. - Оп.39. - Спр.87. - Арк.338.

-
- ⁶⁷ Там само.- Спр.89.-Арк.119.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Там само.
- ⁷⁰ Там само.- Спр.86. -Арк.194.
- ⁷¹ Там само. - Арк.195.
- ⁷² Там само. - Арк 194.
- ⁷³ Там само.
- ⁷⁴ Там само. 22 травня 1940 р. у спецдонесенні Особого відділу 24-ї стрілецької дивізії, що передислокувалася в ОдВО, повідомлялося про такі настрої червоноармійців: “Радянська влада призвела до того, що моєму батькові нема чим прогодувати пару овець. Доводиться знімати дах і цією соломною годувати овець і корову. Ми пішли визволяти фінський народ, який був у ярмі капіталізму. Кажуть, що він був пригнічений. Насправді вони живуть краще за нас.” Див.: Там само. - Арк. 316. “Окопну правду” – настрої військовослужбовців на фінському фронті – доносили до радянського керівництва не лише повідомлення НКВС, але й листи солдатів, які закликали: “Товариш Сталін, усі бійці на фронті лише й чекаємо на одне, щоб ви щось таке вигадали, щоб скоріше скінчити цю прокляту бійню. Товаришу Сталін, просимо – кінчай скоріше, за будь-яку ціну. Ми тут в цих болотах гинемо задарма”. Див.: Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах... – С. 44.
- ⁷⁵ Там само. - Спр. - 87. - Арк.316.
- ⁷⁶ Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах... – С.119.
- ⁷⁷ Там само. - С.43.
- ⁷⁸ Сазонов О.Н., Сенченков В.А. Вооруженные Силы Советской России, СССР в период с 1917 по 1941 гг.: Учебное пособие.- Спб., 1998. – С.83.
- ⁷⁹ Безсмерття. Книга Пам'яті України. 1941-1945. -К., 2000.-С.36.
- ⁸⁰ Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах... - С.30.
- ⁸¹ Там само. - С.42.
- ⁸² Там само. - С.45.
- ⁸³ Там само. - С.46.
- ⁸⁴ Там само; Див. також: Соколов Б. Тайны финской войны.- М., 2000.- С.342.
- ⁸⁵ РДВА. - Ф. 9. - Оп.39. - Спр.87. - Арк. 5.
- ⁸⁶ Там само. - Арк.6.
- ⁸⁷ Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах... – С.46.
- ⁸⁸ РДВА. - Ф. 9. - Оп.39. - Спр.87. - Арк.4
- ⁸⁹ Там само.- Спр.88 - Арк.13.
- ⁹⁰ Див. Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина...- С. 210.
- ⁹¹ У міжвоєнній Румунії українці становили в 1930 р. приблизно 582 000 за офіційною статистикою, і біля 1 млн. за неофіційною. Мешкали вони переважно в трьох історико-етнографічних районах: Буковині, Бессарабії та на Мармароцині. При цьому найбільша кількість українців проживала в Південній Бессарабії – 461 тис., 302 тис. з них мешкали в Північній

частині Буковини (яка, до речі, ніколи не входила до складу Російської імперії), нарешті біля 17 тис. українців населяли Мармарощину, яка річкою Тисою була відділена від Закарпаття.- Magocsi P. R. A History of Ukraine. – Toronto. - 1996. - P. 599. Під час походу, радянська пропаганда підкреслювала той факт, що в захоплених нею регіонах мешкало лише трохи більше 9% румун, а отже “Бессарабія не має жодного відношення до Румунії”. Див.:РДВА. - Ф.25880. - Оп.4. - Спр.5. - Арк.434.

⁹² Мельтюхов М. Упущеный шанс Сталина...- С.218.

⁹³ Там само. – С.221.

⁹⁴ Там само. – С.219.

⁹⁵ РДВА. - Ф. 25880. - Оп.4. - Спр.5. - Арк.432.

⁹⁶ Там само.- Арк.435.

⁹⁷ Там само. - Арк.282.

⁹⁸ Там само. - Ф.9. - Оп.39. - Спр.89. - Арк.178.

⁹⁹ Там само. - Спр.90. - Арк.259.

¹⁰⁰ Там само. - Ф.25880. - Оп.4. - Спр.5. - Арк.272.

¹⁰¹ Там само. - Арк.436.

¹⁰² Там само. – Арк.2.

¹⁰³ Городецкий Г. Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз.- М.,1999. - С.48.

¹⁰⁴ Мельтюхов М. Упущеный шанс Сталина...- С.230.

¹⁰⁵ РДВА. - Ф. 9. - Оп.39. - Спр.88. - Арк.101-102.

¹⁰⁶ Там само.- Оп.36.- Спр.4191.- Арк.303.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Мельтюхов М. Упущеный шанс Сталина...- С.232.

¹⁰⁹ РДВА. - Ф. 9. - Оп.36. - Спр.4191. – Арк.71.

¹¹⁰ Там само.-Арк.70.

¹¹¹ Там само.-Арк.76.

¹¹² Там само.-Арк.75.

¹¹³ Там само.-Арк.39.

¹¹⁴ Там само.-Арк.71.

¹¹⁵ Там само.- Ф.25880. - Оп.4. - Спр.5. - Арк.355.

¹¹⁶ Там само. - Арк.401.

¹¹⁷ Там само. - Ф. 9. - Оп.36. - Спр.4191. – Арк.89.

¹¹⁸ Там само. - Арк.73.

¹¹⁹ Там само.

¹²⁰ Там само.- Арк. 90.

¹²¹ Там само.- Ф. 25880. - Оп.4. - Спр.5. - Арк.106.

¹²² Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах... – С.69.

¹²³ Мельтюхов М. Упущеный шанс Сталина... - С.497.

¹²⁴ Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах... – С.42.

¹²⁵ Актуальные проблемы новейшей истории. - М.,1991. - С.116. Див. також: Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах... – С.69.

¹²⁶ Докладніше про рівень життя в СРСР у 30-ті рр. див.: Осокіна Е. За фасадом "сталінського ізоблія": Розподілення і ринок в снабженні населення в годы індустріалізації, 1927-1941.- М., 1999.